

แนวคิดเรื่องกรรมและวิบากในพุทธศาสนา

2.1 กรรมและวิบากในฐานะกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

จริยธรรมของพุทธศาสนานั้นเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าเป็นจริยธรรมแบบที่อิงอยู่กับความเชื่อในเรื่อง "กฎธรรมชาติ" พุทธศาสนาแบ่งกฎธรรมชาติออกเป็น 5 กฎด้วยกัน โดยที่กฎแต่ละข้อทำหน้าที่อธิบายความจริงในธรรมชาติตามหน้าที่ของตน เฉพาะเรื่องไป กล่าวคือ

(1) *อุตุนิยาม* อธิบายเกี่ยวกับความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงของวัตถุ เช่น เรื่องสภาพอากาศ พฤติกรรมของวัตถุที่ปราศจากชีวิต กฎธรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาอาจเทียบได้กับกฎทางฟิสิกส์และเคมีในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติปัจจุบัน

(2) *พีชนิยาม* อธิบายเกี่ยวกับการสืบทอดพันธุกรรมและลักษณะที่เกี่ยวข้องกับพันธุกรรมของสิ่งมีชีวิต เช่น การตั้งครรรค์ของสัตว์ การสืบทอดลักษณะทางพันธุกรรมของพืช เป็นต้น กฎธรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาอาจเทียบได้กับกฎทางชีววิทยาที่ศึกษากันอยู่ในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติในปัจจุบัน

(3) *จิตตนิยาม* อธิบายเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น การเกิดดับสืบเนื่องของจิต การที่จิตเมื่อประกอบด้วยองค์ประกอบอย่างนี้จะส่งผลให้เกิดพฤติกรรมอย่างนั้น เป็นต้น กฎธรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาส่วนหนึ่งอาจพอเทียบเคียงได้กับศาสตร์ที่เรียกว่าจิตวิทยาตามที่ศึกษาในโลกตะวันตกเวลานี้ แต่เนื้อหาส่วนหนึ่งไม่อาจเทียบกันได้ เพราะพุทธศาสนาเมื่อกล่าวถึงโครงสร้างของจิตมนุษย์และสัตว์ ได้กล่าวอย่างที่ว่าจิตนั้นเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ตามธรรมชาติอย่างหนึ่ง จิตเป็นอะไรมากกว่าสิ่งที่เรียกกันในโลกตะวันตกว่า "Consciousness" และจิตในความหมายของสิ่งที่มิได้อยู่ตามธรรมชาติอย่างหนึ่งนี้ก็มีกฎเกณฑ์การทำงานและการแสดงพฤติกรรมของมันต่างหาก เช่นเดียวกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติอื่น กฎธรรมชาติส่วนที่อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับการทำงานของจิตและพฤติกรรมของจิตนี้เรียกว่าจิตตนิยาม

(4) *กรรมนิยาม* กฎธรรมชาติข้อนี้มักเรียกกันในภาษาทั่วไปว่า "กฎแห่งกรรม" การให้ผลของกรรมนั้นพุทธศาสนาถือว่าดำเนินไปอย่างที่เป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง คำสอนเรื่องกรรมนั้นเป็นคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา การที่พุทธศาสนามีความเห็นในเบื้องต้นว่าการให้ผลของกรรมดำเนินไปในรูปของกฎธรรมชาตินั้นเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะการบอกว่าการให้ผลอย่างเป็นกฎธรรมชาตินั้นแฝงความหมายในเรื่องอื่นๆอีกมาก เช่น เรื่องความยุติธรรม ความเที่ยงตรง

การขึ้นหรือไม่ขึ้นกับอารมณ์ความรู้สึกของผู้มีอำนาจหรือเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจปัญหาจริยธรรม เป็นต้น เราจะพิจารณารายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะการทำงานของกฎแห่งกรรมในแง่ที่เป็นกฎธรรมชาติในหัวข้อต่อไป

(5) *ธรรมนิยาม* อธิบายเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ความเป็นสาเหตุแก่กันและความเป็นไปตามธรรมดา ในเรื่องอื่นๆ ที่อยู่พ้นเรื่องที่อธิบายมาแล้วหรือที่สามารถอธิบายได้ด้วยกฎธรรมชาติ สี่ข้อที่กล่าวข้างต้น เช่น การอธิบายว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง สิ่งทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

จะเห็นว่าในบรรดากฎธรรมชาติห้าอย่างที่พุทธศาสนาสอน กฎสองข้อแรกดูจะไม่เกี่ยวข้องกับการ “ดับทุกข์” โดยตรง ในขณะที่กฎสามข้อหลังนั้นเกี่ยวข้อง เนื่องจากผู้วิจัยเข้าใจว่า คำสอนเรื่องการดับทุกข์เป็นคำสอนสำคัญอีกข้อหนึ่งของพุทธศาสนา อะไรก็ตามแต่ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือเกี่ยวข้องบ้างแต่เพียงเล็กน้อยกับเรื่องการดับทุกข์ พระพุทธเจ้าจะทรงแนะนำให้ชาวพุทธไม่ต้องใส่ใจกับเรื่องเช่นนั้นมากเท่ากับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์ กฎธรรมชาติสองข้อแรกจึงเป็นเรื่องที่วิทยานิพนธ์นี้จะไม่นำมาเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ปัญหาต่างๆ ที่จะได้กล่าวต่อไป วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะมุ่งศึกษาจิตตนิยาม กรรมนิยาม และธรรมนิยาม บนสมมติฐานว่ากฎธรรมชาติสามประการนี้เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์ และการดับทุกข์นั้นเกี่ยวข้องกับการทำความเข้าใจเรื่องกรรมและวิบากของกรรม บางครั้งพระพุทธเจ้าจะตรัสว่าความรู้เกี่ยวกับกรรม จิต และธรรมเปรียบเหมือนความรู้ทางด้านแพทยศาสตร์ ความทุกข์นั้นเหมือนโรค การรักษาโรค ต้องอาศัยความรู้ทางการแพทย์

ในบทนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาโดยเอากรรมนิยามเป็นตัวตั้ง และมีจิตตนิยามและธรรมนิยามเป็นส่วนเสริม เมื่อกกล่าวถึงเรื่องกรรม สิ่งที่ต้องกล่าวถึงกันคือเรื่องวิบากอันหมายถึงผลที่บุคคลจะได้รับหลังจากที่ทำการกรรมแล้ว ในแง่นี้กรรมและวิบากก็อยู่ในรูปของ “ความเป็นเหตุปัจจัย” (Causation) อย่างหนึ่ง การที่พุทธศาสนามองเรื่องกรรมและวิบากในรูปของความเป็นเหตุปัจจัยนี้ในแง่หนึ่งก็สอดคล้องหรือสนับสนุนหลักการเบื้องต้นที่ว่ากรรมนั้นพุทธศาสนาถือว่าดำเนินไปในรูปของกฎธรรมชาติ

เมื่อพิจารณาคำสอนเรื่องกรรม เราอาจแบ่งประเด็นการพิจารณาได้สองแง่ คือ

(ก) กรรมหมายความว่าอย่างไร แบ่งเป็นประเภทหลักๆ ได้อย่างไร

(ข) มีเกณฑ์อะไรสำหรับตัดสินหรือแบ่งว่าการกระทำเช่นนี้จะถือว่าเป็นกรรมอย่างนั้น อย่างนั้น เราจะอภิปรายปัญหานี้ตามลำดับดังต่อไปนี้

2.2 ความหมายของกรรม

โดยความหมายที่กว้างที่สุด "กรรมหมายถึงการกระทำที่ทำให้เกิดผลแก่ผู้กระทำ"¹ ตามความหมายนี้ มีคำสองคำที่เราจะต้องพิจารณาในรายละเอียด คำแรกคือ "การกระทำ" คำที่สองคือ "ทำให้เกิดผลแก่ผู้กระทำ"

โดยทั่วไป เมื่อพูดถึงการกระทำ คำนี้ตามความคิดของพุทธศาสนาอาจมีความหมายได้หลักๆสองอย่าง คือการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ กับการกระทำที่ไม่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ อาจกล่าวได้ว่าการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้คือการกระทำที่คนโดยทั่วไปสามารถที่จะรู้สึกด้วยสามัญสำนึกว่าเรื่องนี้เราถามได้ว่า "ผิดหรือถูก" ยกตัวอย่างเช่น คนบางคนไม่ทำงานอย่างคนทั่วไป แต่ยังชีพด้วยการเที่ยวขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น การกระทำนี้คนทั่วไปสามารถที่จะรู้สึกได้ว่า "นี่ไม่ใช่เรื่องถูก" ในแง่นี้การขโมยก็เป็นกรกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ การกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้นั้นอาจสามารถให้ค่าในทางร้ายก็ได้ ในทางดีก็ได้ การช่วยคนที่ประสบอุบัติเหตุข้างถนนทั้งที่ตนไม่มีหน้าที่ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้เช่นเดียวกับการขโมยข้างต้น แต่ต่างกันตรงที่การกระทำอย่างหลังนี้เราสามารถให้ค่าทางจริยธรรมในทางดี การกระทำบางอย่างนั้นคนทั่วไปไม่รู้สึกว่าเกี่ยวข้องกับการเป็นเรื่องดีหรือไม่ดี ยกตัวอย่างเช่นการจามในลิฟต์ การกินกาแฟ การขึ้นรถเมล์ไปทำงานเป็นต้น จริงๆในบรรดาการกระทำเหล่านี้บางอย่างอาจกระทบผู้อื่น เช่นการจามในลิฟต์เวลาที่มีคนอยู่มากๆ แต่คนทั่วไปก็ไม่คิดว่าคนที่จามอย่างที่ไม่อาจห้ามได้นั้นเป็นคนที่เราควรเรียกว่า "คนไม่ดี" เรื่องนี้ต่างจากการขโมยที่กล่าวข้างต้น การกระทำที่จะจัดว่าเป็นกรรมในทัศนะของพุทธศาสนาหมายเอาการกระทำอย่างแรกเท่านั้น ในแง่นี้กรรมก็คือการกระทำที่สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้ ส่วนการกระทำที่ไม่สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้ท่านเรียกว่า "กิริยา"

คำว่าให้ผลแก่ผู้กระทำนั้น ผลในที่นี้ตรงกับคำว่า "วิบาก" ในภาษาบาลี ตามรูปศัพท์วิบากหมายถึงผลที่บุคคลที่ทำความกรรมจะได้รับ ในแง่นี้สิ่งที่เรียกว่าผลกรรมหรือวิบากของกรรมก็มีความหมายเฉพาะ ไม่ใช่ผลที่เกิดทั่วไป เราอาจจำแนกผลของการกระทำได้เป็นสองอย่างตามเกณฑ์เรื่องค่าทางจริยธรรมข้างต้นคือ ผลบางอย่างไม่เกี่ยวกับประเด็นทางจริยธรรม แต่บางอย่างเกี่ยวข้อง เฉพาะผลที่เกี่ยวข้องกับประเด็นด้านจริยธรรมเท่านั้นที่ท่านหมายเอาในที่นี้ ยกตัวอย่างเช่น เราชีบดื่มแล้วเกิดการสำลัก การสำลักนี้เป็นผลมาจากการกระทำคือรืบดื่ม

¹ สารานุกรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 98.

ตามหลักพุทธศาสนา วิธีที่เราจะพิจารณาว่าผลที่เกิดขึ้นคือการสำลัคนั้นควรจัดว่าเป็นวิบากของกรรมหรือไม่ก็คือให้เราลองตั้งคำถามว่าคนที่ได้รับผลนั้นสมควรเรียกได้ว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องดีชั่วหรือไม่ เราอาจเข้าใจได้ว่า คนที่รีบดื่มน้ำแล้วสำลัคนั้นเป็นคนที่เราอาจเรียกว่า “เดินเล่อ” ได้ แต่จะเรียกว่าเขาเป็น “คนเลว” ไม่ได้ ถ้าเข้าใจเช่นนี้การสำลัคน้ำนั้นก็เป็ผลชนิดที่ไม่เกี่ยวข้องกับค่าทางจริยธรรม คือไม่ได้เป็นผลมาจากการทำดีหรือทำชั่ว เมื่อไม่ใช่ สิ่งนี้ก็ไม่จัดว่าเป็นวิบากของกรรม

จะอย่างไรก็ตาม ความเข้าใจเรื่องวิบากของกรรมนี้ส่วนหนึ่งก็ขึ้นอยู่กับการศึกษาว่า “อะไรคือสภาวะที่อยู่ในใจของบุคคลที่กระทำสิ่งนั้นๆลงไป” ซึ่งเรื่องนี้พระอภิธรรมได้ให้รายละเอียดไว้มาก บางท่านที่ตีความคำสอนในทางอภิธรรมอย่างเคร่งครัดอาจเข้าใจว่าคนที่รีบดื่มน้ำนั้นขาดสติอันเป็นองค์ธรรมหรือเจตสิกที่สำคัญที่จะช่วยป้องกันเราจากความพลั้งพลาด เมื่อการกระทำนี้อธิบายได้ว่าเกิดจากความขาดสติก็แปลว่าการกระทำนี้สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้ เมื่อให้ค่าทางจริยธรรมได้ การสำลัคน้ำก็ต้องถือว่าเป็นวิบากของกรรม หมายความว่า ตามความเข้าใจอย่างเคร่งครัดนี้ เพราะชายคนนั้นประมาทขาดสติ เขาจึงรีบดื่มน้ำ ความประมาทขาดสตินั้นเป็นอกุศลธรรม การกระทำนี้จึงถือว่าเป็นอกุศลกรรมได้ เมื่อจัดได้การสำลัคน้ำนั้นก็เป็วิบาก

ผู้วิจัยยอมรับว่าการตีความอย่างเคร่งครัดตามหลักพระอภิธรรมนี้ช่วยให้เราเข้าใจเรื่องนี้ละเอียดขึ้น แต่อาจมีปัญหาตรงที่การเข้าใจเช่นนี้ไม่ตรงกับความรู้สึกของคนโดยทั่วไป (ซึ่งนักอภิธรรมบางท่านอาจเห็นว่าตรงนี้ไม่ใช่ปัญหา เพราะสิ่งที่พระอภิธรรมสนใจนั้นคือการวิเคราะห์ความจริงของชีวิต ไม่ได้สนใจว่าจะพูดให้เข้ากับความคิดของใคร) ในพระสูตร มีข้อความบางแห่งที่กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผลบางอย่างที่เกิดแก่ชีวิตเรานั้นไม่ควรเข้าใจว่าจะต้องเป็นเรื่องของกรรมเสมอ นักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาบางท่านก็ตีความข้อความเช่นนี้ของพระพุทธเจ้าว่า ตัวอย่างของผลที่เกิดแก่ชีวิตเราซึ่งไม่ควรถือว่าเป็นผลกรรมก็เช่นการจาม การไอ เป็นต้น จริงว่าการจามนั้นอาจเป็นผลมาจากการตากฝนซึ่งนักอภิธรรมที่เคร่งครัดอาจตีความว่าเป็นความเดินเล่อได้ที่ไม่รู้จักถ่วงไปด้วย แต่ความเข้าใจเช่นนี้ในท้ายที่สุดแล้วอาจทำให้พุทธศาสนาไม่ต่างจากลัทธิที่ถือว่าทุกอย่างที่เกิดแก่เราเป็นผลของกรรมทั้งสิ้น ซึ่งเป็นลัทธิที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ

ผู้วิจัยขอสรุปว่า วิบากของกรรมนั้นคือผลที่เกิดจากการทำกรรม หากเราเข้าใจเรื่องกรรมละเอียดขึ้น เราจะเข้าใจเรื่องวิบากได้ละเอียดขึ้น เมื่อเข้าใจเรื่องวิบากละเอียดขึ้น ก็จะวินิจฉัยได้รอบคอบมากขึ้นว่า ผลที่เกิดแก่ชีวิตเรานี้ควรเข้าใจว่าเป็นวิบากกรรมหรือไม่ หรือว่าเป็นเพียงผลของปัจจัยแวดล้อมชีวิตเราที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องการก่อกรรมดีหรือชั่วแต่อย่างใด ผลบางอย่างนั้นค่อนข้างชัดว่าเป็นวิบากของกรรม เช่นคนร้ายที่ก่อกรรมชั่วมากๆ แล้วถูกจับเข้าคุก ดูจะไม่มีใครสงสัยว่าการที่เขาติดคุกนั้นควรถือว่าเป็นวิบากกรรมหรือไม่ ขอให้สังเกตว่าผลแบบนี้มักเป็นเรื่องที่คนทั่วไปเข้าใจได้ง่ายเพราะเป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อมโยงไปหาการกระทำที่เราพูดได้ว่าดีหรือชั่วอย่างชัดเจนนั่นเอง

เงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เพื่อระบุว่าการกระทำนั้นควรถือว่าเป็นกรรมหรือไม่ก็คือ การกระทำนั้นจะต้องประกอบด้วยเจตนา คำว่า "เจตนา" นี้เป็นคำสำคัญและสามารถตีความได้หลากหลาย แต่จากความหมายที่พระพุทธองค์ทรงให้เองตามที่ปรากฏในพระสูตร เจตนา น่าจะหมายถึง "ความตั้งใจ หรือ ความจงใจเล็งเห็นผลอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังพระพุทธพจน์ต่อไปนี้ "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ"²

ด้วยเงื่อนไขที่ว่ากรรมต้องประกอบด้วยเจตนาในความหมายที่กล่าวไว้ข้างต้น การกระทำของบุคคลทั่วไปที่ยังมีกิเลสจึงอาจพิจารณาได้ว่า "เป็นกรรม" บ้าง "ไม่เป็นกรรม" บ้าง ตามรายละเอียดของการกระทำแต่ละอย่าง เช่น ชายคนหนึ่งขุดบ่อไว้เพื่อเก็บกักน้ำ บังเอิญมีสัตว์พลัดตกลงไปในบ่อจนถึงแก่ความตาย การกระทำนี้อาจพิจารณาได้ว่า "ไม่นับว่าเขาทำกรรมโดยการฆ่าสัตว์ตัวนั้น" แต่อย่างใด เพราะเขาไม่ได้มีเจตนาที่จะขุดบ่อขึ้นมาเพื่อดัก หรือทำให้สัตว์ถึงแก่ความตาย จะอย่างไรก็ตาม การไม่มีเจตนาในนักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาบางท่านเห็นว่า "อาจไม่รวมถึงการกระทำด้วยความประมาท"³ เช่น เห็นว่าบ่อที่ตนขุดนั้นอันตรายเสี่ยงต่อการที่จะมีคนหรือสัตว์ตกลงไป แต่ก็ไม่ได้คิดที่จะป้องกัน ในกรณีนี้ก็อาจถือว่าการกระทำนี้เป็นกรรมเช่นกัน

² อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต พระไตรปิฎก เล่มที่ 22 ข้อที่ 334.

³ สุนทร ฌ รั้งยี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 204.

ผู้วิจัยขอตั้งข้อสังเกตว่า ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสูตรนั้น ระบบจริยธรรมของพุทธศาสนาวางอยู่บนการชี้ว่าการกระทำส่วนใหญ่ของมนุษย์ที่มีค่าทางศีลธรรมนั้นสามารถเข้าใจได้ว่าเกี่ยวข้องกับการมีเจตนาหรือความตั้งใจ ความดีความชั่วที่พุทธศาสนาสอน เช่นศีลห้า นั้นเป็นเรื่องค่อนข้างชัดชัดว่าเป็นการกระทำที่มาจากความตั้งใจ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่วงละเมิดคู่ครองผู้อื่น โกหกให้เขาเสียหาย และเสพสิ่งมีนเมาอันเป็นการทำลายสติปัญญาของตนนั้น ทั้งหมดล้วนเกี่ยวข้องกับการมีเจตนาทั้งสิ้น เมื่อเป็นเช่นนี้คำสอนทางจริยธรรมของพุทธศาสนาจึงสามารถใช้อธิบายการกระทำของมนุษย์ในโลกได้เป็นส่วนใหญ่อยู่แล้ว จะอย่างไรก็ตาม เมื่อโลกก้าวหน้ามากขึ้น ความซับซ้อนของโลกและชีวิตมนุษย์ทำให้เกิดคำถามเรื่องเจตนาของผู้กระทำมากขึ้น คนอินเดียสมัยพุทธกาลที่ส่วนใหญ่ยังชีพด้วยการฆ่าสัตว์กินเองนั้นอาจไม่สงสัยว่าที่ตนฆ่าสัตว์กินนั้นผิดหลักพุทธศาสนาหรือไม่ เพราะเป็นเรื่องที่ค่อนข้างชัดชัดว่ามาจากความตั้งใจ เมื่อมาจากความตั้งใจก็สามารถวินิจฉัยว่าเป็นบาป แต่คนสมัยปัจจุบันที่ไม่จำเป็นต้องยังชีพด้วยการทำปาณาติบาตเองอาจสงสัยว่าในกรณีที่ไม่ได้ทำปาณาติบาตเอง แต่ก็เป็นปัจจัยสนับสนุนให้ผู้อื่นทำปาณาติบาต กรณีเช่นนี้สามารถกล่าวได้หรือไม่ว่าเราผิดหรือไม่ผิด ยกตัวอย่างเช่นเราที่ไปตลาดแล้วซื้อเนื้อวัวมาปรุงเป็นอาหาร เราไม่ได้ฆ่าวัวเอง แต่เราก็อทราบว่ามีคนกินเนื้อวัว จึงมีอาชีพฆ่าวัวขาย การเดินไปตลาดแล้วซื้อเนื้อวัวพูดได้หรือไม่ว่า "มีเจตนาที่จะให้วัวตาย" เรื่องนี้วินิจฉัยได้ค่อนข้างยาก

จะอย่างไรก็ตาม พระอภิธรรมของพุทธศาสนาจะให้รายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับสภาพจิตใจของมนุษย์ ด้วยรายละเอียดนั้นเราอาจใช้ประโยชน์จากพระอภิธรรมในการทำความเข้าใจว่า กรณีที่เป็นปัญหาดังตัวอย่างข้างต้นนั้น เราจะมีทางวินิจฉัยอย่างไร อย่างน้อยที่สุดจากการศึกษาฐานการอธิบายของพระอภิธรรม เราก็อาจพอมองเห็นช่องทางที่จะตอบว่า คนที่ซื้อเนื้อวัวมากินตามตัวอย่างนั้นควรเรียกได้ว่ามีเจตนาที่จะฆ่าสัตว์หรือไม่อย่างไร ปัญหาที่วิทยานิพนธ์นี้จะศึกษาก็เป็นปัญหาประเภทนี้ คือประเภทที่เราสามารถสงสัยและถกเถียงกันได้ว่ามีเจตนาหรือไม่

2.3 ประเภทของกรรม

การจำแนกประเภทของกรรมทำได้หลายแบบ แต่ที่จะพิจารณาต่อไปนี้จะเน้นแบบที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาปัญหาจริยธรรมอันเนื่องมาจากการทำตามหน้าที่

ก. การจำแนกประเภทชุดที่หนึ่ง

ตามการจำแนกชุดนี้ กรรมที่พุทธศาสนาสอนแบ่งออกเป็นสองประเภทหลักๆคือ(ก) กุศลกรรม (ข) อกุศลกรรม การจำแนกกรรมในแนวนี้ท่านยึดเอาหลักการเรื่อง "มูลราก" มาเป็นตัวกำหนดว่า กุศลกรรมคือการกระทำที่เกิดขึ้นจากมูลรากฝ่ายดีสามตัว คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ส่วนอกุศลกรรมคือการกระทำที่เกิดขึ้นจากมูลรากฝ่ายที่ไม่ดีสามตัวเช่นกัน คือ โลภะ โทสะ โมหะ⁴ สิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่า "มูลราก" (ภาษาบาลีเรียกว่า "มุล" แปลว่ารากเหง้า หรือ Root ในภาษาอังกฤษ) หมายถึงสภาวะภายในใจที่เกิดมาพร้อมกับที่คนคนหนึ่งถือกำเนิดขึ้นเป็นมนุษย์ ตามทัศนะของพุทธศาสนา เมื่อมนุษย์เกิดมานั้น ใจของเขาไม่ได้ว่างเปล่า แต่ภายในใจนั้นประกอบด้วยมูลรากสองประเภทหลักๆ นี้มาด้วย ในระยะที่ยังเป็นเด็ก มูลรากเหล่านี้อาจไม่แสดงตัวชัดเจนรุนแรง แต่เมื่ออยู่ในโลกนานขึ้น มีสิ่งต่างๆเข้ามาช่วยยวนชีวิตมากขึ้น มูลรากเหล่านี้ก็จะค่อยๆแสดงตัวในรูปการผลักดันให้เราแสดงพฤติกรรมออกต่างๆนานา มูลรากชุดแรกพุทธศาสนาเรียกว่า "กุศลมูล" ประกอบด้วยความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง การกระทำใดๆ ก็ตามที่เกิดจากมูลรากสามตัวนี้รวมกันหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง การกระทำนั้น พุทธศาสนาเรียกว่ากุศลกรรม เมื่อเป็นกุศลกรรมก็อำนวยความสะดวกให้เกิดกุศลวิบาก มูลรากชุดที่สองท่านเรียกว่า "อกุศลมูล" ประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง เช่นเดียวกัน การกระทำใดก็ตามที่เกิดจากมูลรากสามตัวนี้รวมกันหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง การกระทำนั้นจัดเป็นอกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศลกรรมก็มีผลเป็นอกุศลวิบาก

มีข้อที่น่าสังเกตว่า คำเรียกมูลรากฝ่ายดีนั้นพุทธศาสนากล่าวถึงในรูป "ปฏิเสธ" คือใช้คำว่า "ไม่" นำหน้า แต่โดยความหมาย มูลรากทุกชนิดสามารถแสดงออกในรูป "บวก" (Positive) หรือ "ลบ" (Negative) ก็ได้ การบริจาคตานั้นเป็นความหมายหนึ่งของความไม่โลภ นี่คือความหมายเชิงบวกของอโลภะ เช่นเดียวกัน ความตระหนี่ไม่ยอมให้อะไรแก่ใครก็เป็นความหมายหนึ่งของโลภะ นี่คือความหมายเชิงลบของความโลภ เมื่อพิจารณาการทำงานของมูลรากแห่งกรรมเหล่านี้ เราควรเข้าใจให้ครบทั้งสองส่วน คือทั้งด้านบวกและลบตามที่กล่าวมานี้

ข. การจำแนกชุดที่สอง

ตามการจำแนกชุดนี้ กรรมแบ่งออกเป็นสี่ประเภทคือ

1. กรรมดำมีวิบากดำ
2. กรรมขาวมีวิบากขาว

⁴ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระไตรปิฎก เล่มที่ 22 ข้อที่ 110-111.

3. กรรมดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว
4. กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม⁵

การจำแนกชุดนี้เป็นการขยายความการจำแนกชุดแรกให้ละเอียดขึ้นและกล่าวถึงกรรมเพิ่มอีกชนิดหนึ่งคือกรรมไม่ดำไม่ขาว กรรมดำนั้นมีความหมายอย่างเดียวกับอกุศลกรรม ส่วนกรรมขาวนั้นหมายเอากุศลกรรม ขอให้สังเกตว่ากรรมดำจะมีวิบากดำเสมอและกรรมขาวก็มีวิบากขาวเสมอ ข้อความตรงนี้จึงเท่ากับเป็นการย้ำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกรรมและวิบากตามกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้เก็บเกี่ยวผลเช่นนั้น ผู้ทำความดีย่อมได้ผลดี ผู้ทำความชั่วย่อมได้ผลชั่ว” กรรมประเภทที่สามนั้นหมายเอากรรมที่มีค่าทางจริยธรรมสองค่าในตัวเองพร้อมกัน คือเป็นทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมในเวลาเดียวกัน ความเป็นกุศลและอกุศลในกรณีนี้ก็พิจารณาจากมูลรากสองฝ่ายตามที่กล่าวข้างต้น กรรมประเภททั้งดำและขาวนี้น่าจะหมายเอากรรมที่เกิดจากมูลรากสองฝ่ายผสมผสานกัน เช่นคนที่ตั้งใจเพื่อช่วยชีวิตลูกนกที่กำลังจะถูกรังนก ส่วนกรรมประเภทที่สี่นั้นพระพุทธองค์ทรงหมายถึงการปฏิบัติจิตภาวนาเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน อันที่จริงการกระทำแบบนี้ในที่อื่นๆในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าจะทรงยกออกไปไว้นอกกรอบแนวคิดเรื่องกรรม คือไม่ถือว่าเป็นกรรมเนื่องจากเป็นการกระทำที่ไม่มีความรู้สึกในเรื่อง “ตัวฉัน” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย แต่ที่ทรงเพิ่มเข้ามาในกรณีนี้ก็เพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการของกรรมว่า เมื่อมีกรรมดำและขาวแล้วก็สามารถมีกระบวนการที่จะทำให้เราอยู่พ้นกรรมดำและขาวซึ่งก็คือปัจจัยที่จุดตั้งชีวิตเราให้เวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร ชื่อที่ทรงเรียกการกระทำเพื่อพ้นอำนาจกรรมทั้งดำและขาวที่ว่า “กรรมไม่ดำไม่ขาว” นั้นในแง่หนึ่งก็สื่อความหมายเป็นการอยู่ตรงกันข้ามกับความเป็นกรรมอยู่แล้ว ยิ่งทรงอธิบายต่อว่ากรรมชนิดนี้ไม่มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ความหมายก็ยิ่งชัดขึ้นไปอีกว่ากรรมชนิดที่สี่นี้มีความหมายพิเศษ คือไม่ได้เป็นกรรมอย่างที่ทรงกล่าวเอาไว้ในที่อื่นๆ ตอนต้นเราได้พิจารณาแล้วว่ากรรมนั้นคือสิ่งที่ส่งวิบากแก่ผู้กระทำ ความหมายนี้ใช้ไม่ได้กับกรรมไม่ดำไม่ขาว เพราะกรรมประเภทนี้ไม่มีวิบาก

สรุปความว่าตามการจำแนกสองประเภทข้างต้น กรรมที่พุทธศาสนาสอนมี 3 ชนิดหลักๆ ตามความสัมพันธ์กับวิบากคือ

1. กรรมดีล้วน มีผลดีล้วน
2. กรรมชั่วล้วน มีผลชั่วล้วน

⁵ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระไตรปิฎก เล่มที่ 21 ข้อที่ 232.

3. กรรมดีและชั่วปนกันในการกระทำเดียว มีผลดีและชั่วปนกัน

กรรมทั้งสามชนิดนี้เป็นปัจจัยตั้งเหนี่ยวชีวิตมนุษย์และสัตว์ไว้ในวัฏสงสาร เราจะพ้นจากอำนาจของกรรมสามอย่างนี้ได้ก็ด้วยการปฏิบัติจิตภาวนา เมื่อบรรลुเป็นพระอรหันต์แล้วก็จะไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป บางทีพระพุทธองค์ทรงเรียกรการกระทำจิตภาวนาเพื่อพ้นไปจากอำนาจกรรมนี้ว่า "กรรมเหนือกรรม"

2.4 เกณฑ์วินิจฉัยกรรม

ตามที่แสดงมาข้างต้นจะเห็นว่า เมื่อพุทธศาสนากล่าวถึงกรรม เนื้อหาจะบอกอยู่ในตัวว่าใช้อะไรเป็นเกณฑ์สำหรับบอกว่า (ก) นี้คือกรรม (ข) นี้เป็นกรรมประเภทไหน

เราได้พิจารณาแล้วว่าเกณฑ์ที่จะทำให้การกระทำใดๆก็ตามเป็นกรรมมีอยู่สองอย่าง สองอย่างนี้ต้องพร้อม จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ถ้าสองปัจจัยนี้พร้อม การกระทำนั้นก็เป็นกรรม ปัจจัยสองอย่างที่ว่านั้นคือ (1) การกระทำนั้นเกิดจากเจตนา คือผู้กระทำรู้ตัวที่กำลังทำอะไร (2) การกระทำนั้นมาจากมูลรากที่เรียกว่า "กุศลมูล" หรือ "อกุศลมูล" โดยที่มูลรากเหล่านี้ อาจมาจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพียงฝ่ายเดียว หรือมาจากสองฝ่ายปนกันก็ได้ นี่คือเกณฑ์บอกว่าการกระทำที่จะเรียกได้ว่าเป็นกรรมตามทัศนะของพุทธศาสนาต้องประกอบด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง เกณฑ์ข้างต้นในส่วนของเรื่องมูลรากนั้นนอกจากจะทำหน้าที่บอกว่าการกระทำนั้นเป็นกรรม ยังทำหน้าที่จัดแบ่งประเภทของกรรมด้วยว่าแต่ละอย่างเป็นกรรมแบบใด ถ้าเกิดจากมูลรากฝ่ายดีล้วน กรรมนั้นก็เป็นกุศลกรรม ถ้าเกิดจากมูลรากฝ่ายชั่วล้วน กรรมนั้นก็เป็นอกุศลกรรม แต่ถ้ามาจากมูลรากสองฝ่าย กรรมนั้นก็เป็นทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมไปพร้อมๆ กัน

2.5 วิบากของกรรม

ตามที่กล่าวมาข้างต้น วิบากหมายถึงผลที่เกิดจากกรรม แม้ว่าความหมายของวิบากจะชัดเจน แต่เนื่องจากคนเราเมื่อพิจารณาผลของกรรมอาจเข้าใจว่าวิบากที่พุทธศาสนาสอนนี้รวมเอา "ผลทุกอย่าง" ที่คาดว่าจะเกิดขึ้น เมื่อเข้าใจเช่นนั้นก็อาจสงสัยว่า กฎแห่งกรรมที่พุทธศาสนาสอนจะเป็นสังขธรรมจริงหรือ เพราะบางครั้งคนที่ทำความดีแต่กลับได้รับผลร้ายตอบแทน เช่น ดาราคนหนึ่งพบคนประสบอุบัติเหตุกลางถนนระหว่างขับรถผ่าน เขาลงไปช่วยคนเจ็บ แต่ขณะที่ลงไปช่วย เขาถูกรถยนต์ที่ขับตามมาแล้วไม่ทันระวังตัวชน ตัวเขาเองบาดเจ็บสาหัส ปัจจุบันเขาเป็นคนพิการ คำถามมีว่า "การลงไปช่วยคนประสบอุบัติเหตุเป็นกุศลกรรมใช่ไหม"

หากตอบตามหลักเกณฑ์เรื่องมูลราก็ต้องตอบว่า "ใช่ นี่คือการกรรมดี เพราะเกิดจากความตั้งใจที่จะลงไปช่วย และสภาพจิตใจที่อยู่เบื้องหลังการกระทำนี้ก็คือสิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่าเมตตา กรุณานั่นเอง"

ถ้าเรายอมรับว่าการกระทำของดาราคคนนี้เป็นกุศลกรรมตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา ปัญหาที่เราจะต้องตอบให้ได้ก็คือ "ไหนพุทธศาสนาสอนว่าทำดีต้องได้ดี แต่นี่ทำดีแล้วกลับได้ร้ายคือต้องเป็นคนพิการไปตลอดชีวิต นี่แสดงว่ากฎแห่งกรรมที่พุทธศาสนาสอนไม่จริงใช่ไหม"

ปัญหาลักษณะนี้ไม่ใช่สิ่งที่เพิ่งเกิด แต่เกิดขึ้นมานานแล้ว และนักปราชญ์ในพุทธศาสนาก็พยายามหาทางอธิบายกันมาตามยุคสมัย ดังเราจะพบตัวอย่างความพยายามที่จะอธิบายเรื่องเช่นนี้ในอรรถกถาและในคัมภีร์เฉพาะอย่างเช่น "มิลินทปัญหา" เป็นต้น ผู้วิจัยจะไม่เข้าไปอภิปรายปัญหานี้ในรายละเอียด เพราะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับสิ่งที่วิทยานิพนธ์นี้ต้องการศึกษา สิ่งที่ผู้วิจัยจะขอตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ เพราะประสบปัญหานี้ นักคิดทางด้านพุทธศาสนาบางท่านในสังคมไทยเช่นท่านพุทธทาสและพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปุตฺโต) ได้เสนอความคิดว่า ปัญหานี้อาจกระจ่างมากขึ้นหากเราจะแยกแยะให้ได้ว่า ผลที่เกิดตามมาจากการกระทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของคนเรานั้น บางส่วนอาจไม่เป็นวิบาก แต่บางส่วนเป็น พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวไว้ในงานบางเล่มของท่านว่า ชายคนหนึ่งขยันทำงานอย่างสุจริต แต่เนื่องจากเจ้านายไม่เห็นความดี เงินเดือนจึงไม่ขึ้น กรณีนี้ท่านอธิบายว่า เราต้องแยกว่า การทำงานอย่างสุจริตนั้นเป็นกุศลกรรม วิบากของกรรมนี้คือบุญอันหมายถึงการจะมีชีวิตที่ดีขึ้นในทางใดทางหนึ่งไม่วันนี้ก็วันหน้า ส่วนเงินเดือนนั้นท่านกล่าวว่าเป็นผลพลอยได้จากกุศลกรรมนี้ ดังนั้นแม้ชายคนนี้จะไม่ได้รับการขึ้นเงินเดือนเพราะบังเอิญเจ้านายเป็นคนไม่มีธรรม แต่นั่นก็ไม่ได้แปลว่ากุศลกรรมที่เขาทำจะไร้ผลหรือส่งผลเสียต่อเขา ตามทัศนะของท่านพระพรหมคุณาภรณ์ วิบากคือบุญของการกระทำนี้ไม่มีทางแปรเป็นอย่างอื่น เพราะวิบากนั้นจะสำเร็จผลอย่างอัตโนมัติตามกฎแห่งกรรมที่เป็นกฎธรรมชาติอันเที่ยงตรงเสมอ

เพื่อให้เข้าใจเรื่องการให้ผลของกรรมชัดขึ้น ผู้วิจัยจะถือว่าวิบากกรรมนั้นท่านแสดงเอาไว้ในรูปของสิ่งที่เรียกว่า "บุญ" และ "บาป" บุญเป็นผลของกรรมดี ส่วนบาปเป็นผลของกรรมชั่ว บุญและบาปไม่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาตัดสินของมนุษย์ แต่เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่พุทธศาสนาเรียกว่า "กรรมนิยาม" ดาราที่พิการเพราะช่วยเหลือผู้อื่นนั้นหากพิจารณาตามทัศนะนี้ก็

ถือว่า สิ่งที่เขาได้รับนั้นไม่ใช่ “บาป” แต่คือ “ความพิการ” ซึ่งในแง่หนึ่งความพิการในคราวนี้ก็อาจพิจารณาว่าเป็นการให้ผลของกรรมชั่วในอดีตบางอย่างที่คนธรรมดาอย่างเราไม่มีทางทราบ แต่ที่แน่นอนคือ การกระทำครั้งนี้ของบุคคลผู้นั้นเป็น “บุญ” ตามทัศนะของพุทธศาสนา และบุญนี้จะคอยให้ผลแก่เขาไม่วันใดก็วันหนึ่งอย่างแน่นอน

สิ่งที่ยืนยันว่าการกระทำของดาราชายคนดังกล่าวเป็น “บุญ” คือการอธิบายเรื่องความสัมพันธ์ของกรรมและวิบากที่ว่า กุศลกรรมก่อให้เกิดกุศลวิบาก และอกุศลกรรมก่อให้เกิดอกุศลวิบาก ด้วยในบางครั้งคำว่าบุญและบาปสามารถใช้แทนกุศลและอกุศลได้ โดยคำว่าบุญนั้นตามรูปศัพท์คือเครื่องชำระจิตใจให้สะอาดและทำให้เกิดภพที่น่าชื่นชม บาปนั้นคือสิ่งที่ทำให้ถึงทุกตี⁶ การอธิบายเช่นนี้จะทำให้เราเห็นรายละเอียดของเหตุการณ์ดังกล่าวได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะการกระทำที่เป็นกุศลหรือทำบุญนั้นมีที่มาจากกุศลจิต* การกระทำดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดกุศลวิบากอย่างแน่นอน แต่การให้ผลของกรรมนั้นเป็นสิ่งที่พันวิสัยที่มนุษย์จะรู้จึงก่อให้เกิดความสับสนในเรื่องกรรมและวิบาก อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า “บุญ” นั้นมีลักษณะที่ไม่เบียดเบียนทั้งตัวผู้กระทำและผู้อื่น ตรงข้ามกับ “บาป” ที่ก่อให้เกิดการเบียดเบียนทั้งแก่ตัวผู้กระทำเองและผู้อื่น ในแง่นี้แม้ดาราผู้นี้จะประสบอุบัติเหตุจากการที่เขาไปช่วยคน แต่เราสามารถแยกแยะได้ว่าการกระทำของเขานั้นเป็นกุศลกรรม เพราะไม่ได้เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้ใด

⁶ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ 11 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 168.

* รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องจิตและเจตสิกในฐานะที่เป็นเหตุของกรรมจะกล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป